

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԺԵԻՈՐՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ «ԲԱԶՄԱՎԷՊ»
ՀԱՆԴԵՍԻ ԷԶԵՐՈՒՄ
(1890-1923)

Յայտնի է, որ Մխիթարեանների գրականագիտական-բանասիրական հետաքրքրութիւնների շրջանակը վերաբերում է առաւելապէս հին եւ միջնադարեան շրջանին: Բայց ԺԹ. դարի վերջերից որոշակի հետաքրքրութիւն է նկատուում նաեւ նոր շրջանի հանդէպ: Մեծ մասամբ տեղեկատուական մակարդակով պարբերաբար անդրադարձներ են կատարում նաեւ ընթացիկ գրականութեանը: Ճիշտ է, գրական լրատուների եւ ընդհանուր տեսութիւնների գերակշիռ մասը վերաբերում էր արեւմտահայ հատուածին, բայց ուշադրութիւնից դուրս չէին մնում նաեւ արեւելահայ գրական նորութիւնները:

Մխիթարեանների գրական-մշակութային գործունէութեան այս կողմը, ի հարկէ, յաճախ է արժանացել գրականագէտների ուշադրութեանը, բայց միայն իրենց ուսումնասիրութեան առարկայի որոշակի շրջանակներում: Մինչդեռ Մխիթարեանների գործունէութեան այս ոլորտը առանձին հետազոտութեան լուրջ առարկայ է հէնց թէկուզ այն առումով, թէ նոր շրջանի գրական խմբումներն ո՞ր զարգացման ընթացքը ինչպէս էին ընկալում եւ իմաստաւորում հոգեբանօրէն ու աշխարհայեացքով զգալիօրէն տարբեր միջավայրի կողմից: Մեր հաղորդման նպատակն է այս վերջին տեսանկիւնից դիտարկել Թումանեանի ստեղծագործութեան ու նրա մերձաւոր շրջապատի որոշ գրական իրողութիւնների մեկնաբանութիւնները մասնաւորապէս «Բազմավէպ» հանդէսի էջերում:

Կարելոր ենք համարում ուշադրութիւն հրաւիրել այն հանգամանքի վրայ, որ «Բազմավէպը» տարիների ընթացքում Թումանեանին անդրադարձել է ոչ այն յաճախականութեամբ ու հետեւողականութեամբ, ինչպէս, ասենք, Իսահակեանին, Ծատուրեանին,

Լէոյին եւ այլոց:¹ Պարզունակ կը լինէր, ի հարկէ, եզրակացնել, թէ սրանով հանդէսը պարզապէս միւսներէ համեմատութեամբ աւելի քիչ նշանակութիւն էր տալիս թումանեանի ստեղծագործութեանը կամ թերագնահատում էր նրան: Սա, ինչպէս ցոյց է տալիս եղած նիւթի վերլուծութիւնը, սկզբունքի խնդիր էր. թումանեանի ստեղծագործական աշխարհը ո՛չ տեսականօրէն, ո՛չ էլ գործնականում շատ առումներով չէր տեղաւորուում այն չափորոշիչների մէջ, որոնք ժամանակն առաջադրում էր հայոց բանաստեղծութեանը յատկապէս երկու դարերի սահմանագծին, եւ որոնք առաւել ընդունելի էին Մխիթարեան հանդէսի համար:

«Բազմավէպի» էջերում առաջին անդրադարձը թումանեանի ստեղծագործութիւններին կատարում է 1895 թուականին. հանդէսի ուշադրութեանն արժանանում է Յ. Թումանեանի, Արշ. Բարխուդարեանի եւ Փ. Վարդապարեանի նախաձեռնութեամբ հրատարակուած «Հորիզոն»² հանդէսի առաջին գիրքը (1894): Գրքի մասին մինչ այդ «Տարագ»ում տպագրուել էր Ե. Պալեանի գրախօսականը, որ աչքի էր ընկնում ընդգծուած բացասական շեշտադրութիւններով: Դա մեծապէս պայմանաւորուած էր մի կողմից «Տարագ»ի, միւս կողմից թումանեանի եւ նրա շրջապատի միջեւ այդ տարիներին նկատելի սառնութեամբ: Դրան հակառակ՝ «Բազմավէպ»ի գրախօսը, լայնահայեաց անկողմնակալութեամբ ներկայացնելով գրքի բովանդակութիւնը, եզրակացնում է. «Խօսքն ընդհանրացնելով՝ ուրախակից կը լինիմ հրատարակչին, որ իւր Հորիզոնովն օգտակար հանդէս մ'այլ աւելցուց մեր լրագրաց եւ ուսումնա-

1 Նկատի ունեմք հանդէսի 1890-1923 րոյոր համարները:

2 «Հորիզոն» հանդէսի մասին համառօտ յիշատակութիւն կայ մահւ. Պոտուրեանի «Հայ մամուլը տասնեւհինգ տարուան մէջ» ուսումնասիրութեան մէջ (Բազմավէպ, 1909, թիւեր 9, 10, 11, 12): Մասնաւորապէս գրում է. «Վարդապարեան միւթական հրատարակչին եղաւ «Հորիզոն»ի, որ Շիրվանգադէտի եւ Թումանեանով լեցուց իր գրականական հանդէսին էջերը: Շիրվանգադէտ վէպ մ'ունի, «Ցաւագարը» (1-82) եւ ուսումնասիրութիւն մը՝ «Ռաֆֆիի կեանքից» (114-148): Յովհ. Թումանեան «Քաջերի կեանքից» (87-96), «Աղբատի պատիւը» (100-105) վիպակներու հետ ունի քերթուածներ: Գեղեցիկ ու յաջող գրութեանքներն է «Երկինգ եւ երկիր» քերթուածը (105), որ միւթ եղած է մահւ Միջնադարեան հայ աշուղներուն: Հանդէսիս մէջ կան մահւ արձակ քարգմանութիւններ» (Բազմավէպ, 1909, թիւ 12, 540-541): «Հայ մամուլը տասնեւհինգ տարուան մէջ» ուսումնասիրութեան մէջ Թումանեանի՝ իբրեւ «Մուրմ» հանդէսին աշխատակցած հեղինակի անունը յիշատակուում է մահւ թիւ 11ում (495):

թերթից թուոյն վրայ, որ առանց խօսից – իրօք կամ գործով – կը խոստանայ կատարել գրական ասպարիզին վրայ այնպիսի դեր մի, որուն պետքը յիրաւի զգալի էր: Ապա կրնայ ընթերցատէր հասարակութիւնն վստահութեամբ ստանալ զայն եւ պիտի տեսնէ, որ գոհ պիտի մնայ նորա բովանդակութենէն»:³ Այս դիտակէտից էլ արժէւորուում են գրքում ամփոփուած նիւթերը: Յատկանշական է, որ գրախօսն այդ նիւթերին անդրադառնում է՝ առանց յիշելու հեղինակների անունները, այսինքն՝ նրան հետաքրքրում են ոչ այնքան հեղինակները, որքան ներկայացուած գործերի իրական արժէքը գրականութեան զարգացման շահագրգռութիւնների տեսակէտից:

Մասնաւորապէս թումանեանի գործերի մասին խօսելիս հնչեցնում է համառօտ, բայց խորհելու տեղիք տուող կարծիքներ: «Քաջերի կեանքից» գրութիւնն, յորում տեղեաց եւ անձանց նկարագիր մեծագոյն մասը կը գրաւեն, ժողովրդական դիւցազներու եւ խաղուց պատկերն է. սովորական եւ ծանօթ միւս մի, որ բաւական գեղեցիկ կերպով արտայայտուած է: «Լեռների հովիւն» զգայուն գրութիւն մի, որ դպրոցականի մի շարադրութեան երեւոյթն ունի, եւ որոյ միակ թերութիւնն է թերեւս, ըստ իս, գլխոյն համեմատական չլլալն մարմնոյն: «Քերթուածք» մասամբ ինքնագիրն են եւ մասամբ թարգմանութիւնն. ումանց մէջ Պառնասեան օդոյն ներշնչումն զգալի կ'ըլլայ, մինչ այլ՝ առանց անոր (invita Minerva)՝ բունագրօսիկ գրութիւնն են»:⁴

Այս ընդհանուր դիտարկումների ետեւում Մխիթարեան միջավայրին շատ թէ քիչ ծանօթ ընթերցողը կարող է նշմարել երկու բան: Նախ՝ անկողմնակալ գրախօսը թումանեանի վաղ շրջանի այս ստեղծագործութիւնները արժէւորում է գեղագիտական որոշակի աշխարհայեցութեան դիտակէտից, այսինքն՝ դասական արուեստի չափանիշներով, երկրորդ՝ այդ գնահատականները ընդհանուր Թումամբ իրական հիմք ունեն: Թումանեանի վաղ շրջանի այդ երկու քնարական ճեպանկարները՝ «Ես ասացի. «Դու ծաղկում ես...»» եւ «Մի հառաչամ», որ ներշնչուած է Այվազովսկու «Սեւ ծովի ափերը» ծովանկարից, որքան էլ տպաւորիչ են իրենց տեսակի մէջ, ամբողջական պատկերացում չեն տալիս այն թումանեանի մասին, ում մենք ճանաչում ենք այսօր: Պառնասականութեան հետ դրանց աղերսը թէեւ ուղղակի չէ, բայց եւ այնպէս գրախօսի տպաւորութիւնը բոլորովին անհիմն չէ, թէեւ եթէ «բռնագրօսիկ»

3 Բազմավէպ, 1895, թիւ 3, 112:

4 Անդ, 111-112:

որակումը ինչ-որ իմաստով վերագրելի է «Հառաչամբ»ին, ապա «Դու ծաղկում ես»ի վերաբերմամբ հազիւ թէ տեղին է:

Գրախօսի՝ Թումանյանի արձակ գործերին, մանաւանդ «Քաջերի կեանքից» պատմուածքին վերաբերող բնութագրումները աւելի մօտ են իրականութեանը եւ հեռու չեն այդ գործերի մասին ժամանակակից պատկերացումներից: Երիտասարդ Թումանյանը, իրօք, ճեպանկարային անմիջականութեամբ ուրուագծել է հին առասպելական դիւցազունների յետնորդ քաջերի ոչ պակաս դիւցազնական բարքերի ու բարոյական արժէքների պատկերը՝ պահպանուած ժողովրդի հաւաքական յիշողութեան եւ Լօռու նախաստեղծ բնաշխարհի խորքերում: «Լեռների հովիւը» ճեպանկարի յղացումը կապուած է օրերի հրամայականի հետ՝ համիդեան կոտորածներից աստանդական դարձած հայ լեռնականների ճակատագիր օտար միջավայրում եւ այդ ամէնի հանդէպ արեւելահայ քաղքենիութեան անտարբերութիւն: Այնպէս որ գրախօսի բնութագրումները՝ «գգայում գրութիւն», այսինքն՝ յուզական լիցք ունեցող, եւ «դպրոցականի մի շարադրութիւն», այսինքն՝ անբռնազբօս անմիջականութեամբ հիւսուած, այսօր էլ ելակէտային կարող են լինել այդ գործերի առարկայական վերլուծութեան համար:

Անդրադառնալով թարգմանական գործերին՝ գրախօսը, մի քանի բառերի եւ արտայայտութիւնների թարգմանութեան վերաբերեալ դիտողութիւններով հանդերձ, բաւական բարձր է գնահատում Բայրոնի յայտնի բանաստեղծութեան մի հատուածի թարգմանութիւնը, որ տպագրուել էր «Չայլ Հարօլդի երգը» վերնագրով. «Չգիտեմ, նկատում է գրախօսը, թէ «Չայլ Հարօլդի երգն» անգլիերէն քնագրէ՞ն թարգմանուած է, թէ գաղղ. կամ ռուս թարգմանութենէ. բաւական հարազատ է եւ աջող ըստ իմեան, ի քաց առեալ մի քանի տուններ...»:⁵ Գրախօսը չի անդրադառնում միւս՝ ռուս բանաստեղծ Մ. Իւ. Լերմոնտովի «Ангел» («Հրեշտակ») բանաստեղծութեան թարգմանութեանը, որ իրաւացիօրէն համարուում է

5 Անդ, 111: Հետաքրքիր է, որ նոյն օրերին Թիֆլիսում քննադատներից ոմանք հակառակ կարծիքի էին Թումանյանի քայրոմեան թարգմանութիւնների մասին: Յարութիւն Թումանյանն օրինակ՝ ուղղակի գրում է. «Յովհաննէս Թումանյանին ճանաչում էիմք իբր հեղինակ իմֆնուրոյն ոտանաւորների՝ մանաւանդ գիւղական կեանքից, իւր Մծիբիով ու Շիլիոնի կալանաւորով ապացոյցներ է տալիս, որ Լերմոնտովներն ու Բայրոնները նրան մատչելի չեն» (Մուրճ, 1896, թիւ 5, 653):

Թումանեանի լաւագոյն թարգմանութիւններից մէկը:⁶ Պատճառը հաւանաբար ռուսերէն բնագրին ծանօթ չլինելն է:

Այս անդրադարձից յետոյ Թումանեանի ստեղծագործութիւնների մասին «Բազմալեւը» ամբողջ 8 տարի լռում է: Միայն 1903 թուականին հանդէսի Մայիս-Յունիս միացեալ համարում (թիւ 5-6) «Ռուսահայոց նորագոյն քանաստեղծական դէմքեր» յօդուածում գրող, քանասէր եւ ուսուցիչ Գր. Բալասանեանը, յիշելով հայոց նոր գրականութեան ակամաւոր դէմքերին, նկատում է, որ 19րդ դարի 90ական թուականներին հրապարակ եկած չորս քանաստեղծներ՝ Յովհաննէս Յովհաննիսեան, Ալեքսանդր Մատուրեան, Յովհաննէս Թումանեան, Լեոնեց, «եղան գլխաւորապէս զարկ տուողը եւ հիմք դնողը մեր նորագոյն քանաստեղծական գրականութեան»:⁷

Լեոնեցի (Աւետիս - Նազարբեկեան) անուան յիշատակումը այս շարքում պատահական չէր: Նա Յովհ. Յովհաննիսեանի յայտնութեամբ կեանքի կոչուած բանաստեղծական այն սերնդից էր, որ, իրօք, ԺԹ. դարի 90ական թուականներին նոր շրջանի հայոց բանաստեղծութեան մէջ հաստատում էին նոր գաղափարներ, ոճ՝ ստեղծագործող անհատի ազատ ինքնադրսելորման լայն հնարաւորութիւններով: Դա մի շրջան էր, երբ առաւել գնահատում էր միջնորդութիւնը ընդհանուր լիցքաւորման ուղղութիւնը՝ յաճախ տեսադաշտից դուրս թողնելով ստեղծագործողներից իւրաքանչիւրի անհատական ինքնութիւնը, օժտուածութեան տարողութիւնն ու բնոյթը: Զպէտք է մոռանալ, որ Թումանեանի 1903ի Ժողովածուն, որ շրջադարձային փուլ էր նշանաւորելու բանաստեղծի ստեղծագործութեան մէջ, դեռ հրապարակի վրայ չէր:⁸ Թուման-

6 Ռ. Թադեւոսեանն օրինակ՝ այդ թարգմանութեան մասին նկատում է. «Թումանեանի թարգմանութիւնը հարազատ է բնագրին իր երաժշտականութեամբ», «Թումանեանը ձգտում է վերստեղծել քանաստեղծութեան բոլոր պատկերները», «Հրեշտակում» հակադրուած են երկիմքն ու երկիրը, վիշտն ու երջանկութիւնը: Այդ հակադրութեան լարուածութիւնն ու դրամատիզմը զարմանալի նշմարտացիութեամբ են վերարտադրուած Թումանեանի կողմից» եւ այլն (TATEBOCIAN, P., *Лермонтов и армянская классическая поэзия*, Ереван 1981, 118):

7 Բազմալեւ, 1903, թիւ 5-6, 201:

8 Թումանեանը 1903 Սեպտեմբերի վերջերին է միայն սկսում նայել տպագրուող գրքի առաջին թերթերը, ինչի մասին տեղեկացնում է իր բարեկամ Ար. Զարգարեանին ուղղուած նամակում (ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Յ., *Նրկերի լիակատար ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրտ., Երեւան 1997, 421-422):

նեանին յաճախ դեռ գնահատում էին 90ական թուականների չափանիշներով ու պահանջներով:

Բալասանեանի յօդուածի երրորդ մասն ամբողջապէս նուիրուած է ազգերի կենսագրութեան մէջ եւ մշակութային կեանքում ժողովրդական բանահիւսութեան տեղի ու նշանակութեան արժէ-
ւորմանը: Խօսքը մասնաւորեցնելով «Սասնայ ծռեր» դիւցազնավէ-
պի շուրջ՝ միանգամայն իրաւացիօրէն Սասնայ այդ «մեծ վէպին»
արժանի տեղ է վերապահում աշխարհին յայտնի ժողովրդական
բոլոր դիւցազնավէպերի շարքում:

Ուշագրաւ է սրան հետեւող դիտողութիւնը. «Ի՞նչ եմ շինում
մեր քանաստեղծները, ինչո՞ւ չեմ գնում սրելու իրենց գրիչները ժո-
ղովրդի տանքի մօտ, ինչո՞ւ եմ լռացրել իրենց ոսկեւար քնարները
դէպի Արեւելեան վիպաշխարհը, ուր ժողովրդի վառ յիշողութեան
մէջ թագնուած, ամբարուած եմ թանկագին գանձեր եւ փշրանքներ
հիմ-հիմ դարերի յուշիկներին»:⁹ Այստեղ ըստ էութեան երկու պա-
հանջ է առաջադրում: Մէկը վերաբերում է բանահաւաքներին.
յիշելով Գ. Սրուանձտեանցի, Մ. Աբեղեանի, Բ. Խալաթեանի, Ս.
Հայկունու անունները՝ արժանին է մատուցում նրանց երախտա-
ւոր գործունէութեանը: Միւսը վերաբերում է բանահիւսական
նիւթի գեղարուեստական մշակմանը: Այստեղ առաջինը յիշում է
իր անունը՝ արեւելեան եւ հայկական վիպերգերից «գրական ռոմ
Բանաստեղծական փորձեր»ով, եւ վերջում աւելացնում. «Մեմֆ ու-
նեմֆ եւ երկու գեղեցիկ դիւցազնական պօէմաներ՝ Ղ. Աղայեանի
«Տօրֆ-Ամգեղ եւ Հայկամայ՝ Գեղեցիկ» գոթթան երգերից եւ Յ. Թու-
մանեանի «Լօնեցի Սաֆօն» Լօռուայ լէլեներից»:¹⁰

Անհասկանալի է, թէ այս վերջինը ինչո՞ւ է դրուած նա-
խորդների շարքում, իսկ ահա «Սասունցի Դաւիթ»ը, որ արդէն
տպագրուել էր նոյն թուականին «Մուրճի» 2-5 համարներում,
առհասարակ չի յիշում: Կարելի է ենթադրել, թէ «Մուրճի» այն
համարները, որտեղ տպագրուած էր դիւցազնավէպը, հեղինակին
դեռ չէին հասել: Բայց այդ դէպքում ինչո՞ւ Բալասանեանը յետա-
գայում եւս նպաստաւոր կարծիք չի ունեցել Թումանեանի այդ
պօէմի մասին: Մնում է ենթադրել, որ Գր. Բալասանեանի այս
պահումների հիմքում գործել են ինչ-ինչ անձնական նկատառում-
ներ:

9 Բազմավէպ, 1903, թիւ 5, 202:

10 Անդ, 204:

«Բագմավէպ»ն անվերապահ էր իր աշխատակիցների եւ թղթակիցների հաղորդումների հանդէպ, մանաւանդ եթէ դրանք գալիս էին այն միջավայրերից, որոնց հետ հանդէսը անմիջական շփումներ չունէր, տուեալ դէպքում կարող էր ինքը եւս ստացած չլինել «Մուրմի» այն համարները, որտեղ տպագրուել էր Թումանեանի բանաստեղծութիւնը:

Իսկ ահա աւելի ուշ՝ 1911 թուականին, «Բագմավէպի» փետրուարեան համարում միանգամայն այլ տեսակէտի ենք հանդիպում այդ քերթուածի մասին: Ստ. Կանայանցի «Ջոջանց տուն» գրքի (գրքում ներկայացուած էին «Սասնայ ծռերի» երեք փոփոխակներ.՝ Ե. Մ.) գրախօսութեան մէջ հպանցիկ տրուում է նաեւ «Սասունցի Դաւթի» թումանեանական մշակման սեղմ, բայց բաւական բանիմաց բնութագիրը. «Յովհ. Թումանեանի ոտանաւոր մշակումը՝ լաւագոյն ձեւն է այս վէպին գոր կարելի է աշակերտներուն ձեռքը դնել, որոնք որ գաւառաբարբառները չեն հասկնար...»: ¹¹ Սա հէնց այն է, ինչ մտածում էր նաեւ բանաստեղծն ինքը իր քերթուածի մասին: ¹²

Գրախօսը վէպի թումանեանական մշակման մէջ մի ուրիշ նրբերանգ էլ է նշմարում: Նկատելով, որ «այս վէպին ժողովրդականացումը պիտի տայ մեր ժողովրդեան իր լաւագոյն հոգեբանութեան գիտակցութիւնը», եւ որ «Լէօ իր գրական քննադատութեան մէջ լաւ վեր հանած է վէպի այս մշակակութիւնը»՝ աւելացնում է, որ ինքը կ'ողգենար «Դաւթին մէջ գտնել նաեւ քաղաքակրթութեան մտութեան գիծ մը քան անիմաստ ոյժ մը»: ¹³ Ահա «քաղաքակրթութեան» այս գիծն է տեսնում գրախօսը թումանեանական Դաւթի կերպարում:

¹¹ Բագմավէպ, 1911, քիւ 2, 94:

¹² Յայտնի է, որ Թումանեանը, ի պատասխան իր քննադատների, յանապա իր ընդգծում, որ իր քերթուածը գրուած է յատուկ երեխաների համար, ու ձեւը ամենապատշաճն է այդ նպատակի համար: Իր քարեկամների յորդորները՝ շարունակել մոյն ձեւով նաեւ վէպի միւս հատուածների մշակումը, քանաստեղծը մերժում էր: Վկայութիւններ կան նաեւ, որ նա ծրագրած ուներ «Սասնայ ծռերի» ամբողջական քանաստեղծական մշակումը արդէն հոմերական քերթուածների կամ «Շահ-Նամէի» ոմով ու ոգով: Բայց Թումանեանի ստեղծագործական այս ծրագիրը եւս, անձնական ու ազգային-հասարակական ծանր հանգամանքների քերուտով, մնաց անակատար:

¹³ Բագմավէպ, անդ:

Բալասանեանի յօդուածից յետոյ «Բազմավէպի» յաջորդ անդրադարձը Թումանեանի ստեղծագործութեանը 1904 թուի Ապրիլին է՝ «Բանաստեղծութիւններ» երրորդ ժողովածուի (1903) հրատարակման առթիւ: Հեղինակը Մկրտիչ Պոտուրեանն է, որ, «գրական հանդէս» բաժնում ներկայացնելով ռուսահայ գրական նորութիւնները, համառօտ ակնարկով բնութագրում է նաեւ Թումանեանի ժողովածուն:

Հաղորդման սկզբում հեղինակը տեղեկացնում է. «Ծանօթ եմ այս գրագէտը ու իր Յարութիւն եղբայրը իրենց խել մը Բանաստեղծութիւններ հատորներով»:¹⁴ Զէգոք թուացող այս տեղեկատուութիւնը չի էլ փորձում քողարկել ակնյայտ հեզանքը առհասարակ ռուսահայ նորագոյն բանաստեղծութեան հանդէպ, մի բան, որ աւելի ակնառու է դառնում անմիջապէս յաջորդող կտրական հարցադրմամբ. «Գրքին անունը արդեօք պիտի հաւատացնէ՞ ընթերցողին, թէ այդ գրքերու բովանդակութիւնը բանաստեղծութիւն է»:¹⁵ Այս հեզական կեցուածքը մէկ անգամ եւս ի յայտ է գալիս մի քանի տող յետոյ. «Յ. Թումանեանց ռուսահայ է, ուստի քնաւ իրաւունք չպիտի ունենամք անոր բանաստեղծութեանց տաղաչափութեան վրայ խօսելու, այդ առանձնաշնորհութիւնը ռուսահայոց տրուած է»:¹⁶

Այս ամէնը, ի հարկէ, վերաբերում է հեղինակի անձնական նախասիրութիւնների ոլորտին եւ մանաւանդ այսօր դարաւոր հեռաւորութիւնից քննարկելի չէ: Բայց որ հարցի այս կանխակալ դրուածքը որոշում է հեղինակի դատողութիւնների ու դիտողութիւնների յետագայ ընթացքը, պէտք է նկատի ունենալ: Առաւել կարեւոր է Պոտուրեանի հիմնական հարցադրումը՝ Թումանեանը բանաստեղծ է, թէ ոչ, նրա բանաստեղծութիւնները, նաեւ պարբերներ (բալլադներն) ու քերթուածները բանաստեղծութիւն են, թէ ոչ: Սա արդէն սկզբունքի խնդիր է, եւ գրախօսի կողմից Թումանեանի ստեղծագործութիւնների բնութագրումները հասկանալի կարող են լինել միայն այն դէպքում, եթէ նկատի ունենանք, թէ բերուած հակադիր հասկացութիւնների տարբերակման ինչ չափանիշներ է ընդունում նա:

Իսկ այդ չափանիշների մասին միայն կարելի է կռահել գրախօսի մէկ-երկու անուղղակի դիտարկումներից, ինչպէս օրի-

14 ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Մ., Ծովհաննէս Թումանեան- բանաստեղծութիւններ, ի Բազմավէպ, 1904, թիւ 4, 185:

15 Անդ:

16 Անդ:

նակ՝ «Թումանեանը եթէ բանաստեղծ համարինք, բայց ո՛չ ամէն գրածը բանաստեղծութիւն. Լամարդին, Ալիշան, Գամառ-Քաթիպա եւ այլն բանաստեղծներ են, բայց անոնց գրուածոց մէջ ալ կա՛ն կտորներ, զորս պէտք է միայն յանուն բանաստեղծին կարդալ»:¹⁷

Այս դիտարկման մէջ էականն այն է, թէ ինչու Լամարդինը, Ալիշանը, Գամառ-Քաթիպան բանաստեղծներ են, իսկ Թումանեանի բանաստեղծ լինելը՝ թէական: Ամենայն հաւանականութեամբ Պոտուրեանը նկատի ունի այն, որ առաջինները քնարական խառնուածքի ստեղծագործողներ են, իսկ վերջինիս գեղարուեստական մտածողութիւնը առաւելապէս դիւցազներգակ է: Այս վարկածը հաստատուում է նաեւ նրանով, թէ Թումանեանի գրքից յատկապէս ո՛ր ստեղծագործութիւններն են արժանանում գրախօսի ուշադրութեանը, եւ ի՛նչ տեսանկիւնով են բնութագրուում դրանք:

Ըստ Պոտուրեանի՝ Թումանեանի «կարն մուագների», այսինքն՝ բանաստեղծութիւնների մի մասի վերնագիրն է միայն գեղեցիկ, միւս մասը նման է վայրի խոտերով ծածկուած դաշտի, «կը փախս, կը փախս մէկ ծաղկի մը միայն կը հանդիպիս, թէեւ այն գեղեցիկ է ու հոտաւէտ»¹⁸: Այդ գեղեցիկ ու հոտաւէտ ծաղիկներից առանձնացնում է «Եթէ մի օր...» բանաստեղծութիւնը, որ «իբր գեղեցկութեամբը, փափուկ մտածողութեամբը բանաստեղծի մտքի ու սրտի պատկերն ըլլալ կը վկայէ»:¹⁹

Չնայած գրախօսի քննադատութեան գուցէ եւ չափից աւելի խստութեանը, որ պայմանաւորուած է բանաստեղծութիւն հասկացութեան մասին քննադատի ինքնօրինակ ըմբռնումով, ի հարկէ, չի կարելի չհամաձայնել քննադատի հետ, որ Թումանեանի գրքում ամփոփուած բոլոր բանաստեղծութիւնները նոյնարժէք չեն:

Հէքեաթների մասին խօսելիս Պոտուրեանը աչքի առաջ ունի այն ծանօթ պատկերացումը, թէ կան բանաստեղծական եւ ոչ բանաստեղծական նիւթեր եւ որ չի կարելի բանաստեղծութիւն գրել ամէն ինչի մասին: «Լեգեմդները որ Երգերուն կը յաջորդեն՝ բանաստեղծութիւն են. այս հարցումը պիտի ընեն ընթերցողները. գրում է նա եւ, խօսքը մասնաւորեցնելով «Շունն ու Կատուն» պարերգի շուրջ, աւելացնում.՝ սա առաջին տունէն արդէն ես ալ

17 Անդ:

18 Անդ:

19 Անդ:

պիտի բողոքեմ որ այդ հեփիաթները բանաստեղծութեանց մէջ մտնելու պատիւն ունեցեր են»:²⁰ Ու բերում է «Շունն ու Կատուն» պարերգի առաջին վեց տողերը:

Քննադատը պարերգերի համար առհասարակ մերժում է չափածոյ ձեւը եւ ուշադրութեան արժանի չհամարելով դրանք, այն էլ այն դէպքում, երբ դրանց շարքում էին «Ախթամարը», «Անիծած հարսը», «Փարուսան»՝ թեթեւօրէն անցնում է քերթուածներին: Դրանք քննադատի բնութագրմամբ «պատմական բանաստեղծութիւններ են», այսինքն՝ պատմողական սեռի ստեղծագործութիւններ: Իբրեւ այդ սեռի ենթատեսակ՝ «Մարոն», «Անոյշը», «Լոռեցի Սափոն» համարում են «ժողովրդական բանաստեղծութիւն», այսինքն՝ ուղղուած են «ռաբիկ» լսարանին. ««Հա, հա, հա, Տեսես, տես-տես, Վուշ-վո՛ւշ, Անո՛ւշ, Վուշ-վուշ» եւ այլն տողերէն ռաբիկ ժողովուրդը աւելի աշխոյժով ընթեռնու, վասն զի այդ բացագանչութիւնքը ստեպ իրեն սրտէն ու բերնէն կ'ելնեն»:²¹

Թւում է՝ որոշակի է, որ Պոտուրեանը թումանեանի այս լաւագոյն քերթուածները գնահատում է դասական գրականութեան մէջ ընդունուած վերին-ստորին սանդղակի չափանիշներով: Վերապահ կեցուածքը այս քերթուածների հանդէպ պայմանաւորուած է նաեւ դրանց չափածոյ ձեւով, որ, քննադատի պատկերացմամբ, անհամատեղելի է պատմողական բնոյթի հետ: Դրանով է պայմանաւորուած նաեւ, որ գրախօսը բաւական զուսպ է արտայայտուում «Սասունցի Դաւիթ» քերթուածի մասին. ««Դաւիթ Սասունցին» բանաստեղծական վիպակ մը պէտք է համարել ոտանաւորի առնուած, որուն մէջ Դաւիթ եւ իր հօր բերանը գեղեցիկ նուագներ կը դնէ երբեմն թումանեան. Սասունցի Դաւիթ ֆաջութիւններն են գորս կը պատմէ. տեսակ մը դիւցազներգութիւն»:²²

Քննադատն աւելի տրամադրուած է արտայայտուում «Դեպի անհունը» եւ «Պօէտն ու Մուսան» քերթուածների մասին, որովհետեւ դրանք գրուած են քնարական շնչով, այսինքն՝ աւելի իրաւունք ունեն բանաստեղծութիւն կոչուելու եւ աւելի յարմար են տեղաւորուում դասական վերին արուեստների ոլորտի մէջ: Այս ընդհանուր մեթոդական դրուածքի շրջանակներում երկու քեր-

20 Անդ:

21 Անդ:

22 Անդ:

Թուածի մասին էլ Պոտուրեանն անում է դիտարկումներ, որոնք այսօր էլ կարող են հետաքրքրութիւն ներկայացնել:

«Դէպի անհումը» քերթուածի մասին նկատում է. «Տիրութեան արտայայտութիւնը, որ միշտ կը տիրէ իր երգին, աւելի կը րարձրանայ և կ'ընդարձակի իր այդ ոտանաւորին մէջ»:²³ Աւելի քան մէկ դար առաջ արուած այս դիտարկումը կանխում է Թումանեանի այս քերթուածը նրա ստեղծագործութեան ընդհանուր համակարգից դուրս եզակի երեւոյթ դիտելու՝ այսօր էլ երբեմն նկատող փորձերը:

«Պօէտն ու Մուսան» քերթուածի մասին, որ ամէնից աւելի է արժանացել քննադատի ուշադրութեանը, գրում է. «Պօէտն ու Մուսան» Թումանեանի ներքին ու արտաքին կեանքը կը պատկերացնեն, հոս կը տանջուի նա իր ապագային մտածումով, ամբողջ մարդկութեան ապագայն է որ կը ծանրանայ իր հոգւոյն վրայ»:²⁴ Քերթուածի իմաստային ենթաշխարհն այս ընդարձակումը ուսումնասիրողներին այսօր էլ կարող է հետաքրքրել՝ բանաստեղծի այս ինքնատիպ ստեղծագործութիւնը մեկնաբանելու նրա բանաստեղծական աշխարհայեցութեան եւ գեղադիրտական գաղափարականի յարակցութեամբ:

Այս քերթուածի օրինակով էլ քննադատը բանաստեղծի ստեղծագործական ապագայի վերաբերեալ յանգում է բաւական նպաստաւոր գնահատողական եզրակացութեան. «Թումանեանի այս ոտանաւորը սակայն լի է շատ թանկագին խոհերով, շատ տողեր հերքում են անցեալ կամ ապագայ երգիծամբներուն որ ուղղուած են հեղինակի բնարին, որուն թրթռումը դեռ կ'ուզենք լսել ու կը մաղթենք»:²⁵

Պոտուրեանի յօդուածը անարձագանք չի մնում ռուսահայ գրական շրջաններում: «Լուսն» հանդէսում տպագրւում է Մինաս Բերբերեանի «Գրականութիւն եւ կեանք» յօդուածը, որտեղ հեղինակը բարձրացնում է քննադատութեան, գեղարուեստի գնահատման լուրջ չափանիշների խնդիրը: Բարձր գնահատելով Թումանեանի Յրջ ժողովածուն՝ տարակուսանք եւ զարմանք է յայտնում

23 Անդ:

24 Անդ: Յօդուածում սրան անմիջապէս յաջորդում են քննադատումներ, որոնք ակնյայտօրէն վերաբերում են «Դէպի անհումը» քերթուածին: Անշուշտ, շփոթմունք է:

25 Անդ:

Պոտուրեանի յօդուածի կապակցութեամբ: Համապատասխան քաղուածքներ կատարելով Պոտուրեանի յօդուածից՝ քննադատը վիճարկում է նրա մի շարք, իր կարծիքով անհիմն դիտարկումներ՝ դրանք համարելով ոչ լուրջ քննական մօտեցման, բանաստեղծի ստեղծագործութեանը լաւ ծանօթ չլինելու հետեւանք: «Ու այս կիսածաղրական, կիսահեգնական ոճով գրուած է ամբողջ յօդուածիկը, - արձանագրում է Բերբերեանը եւ, դիմելով հեղինակին, աւելացնում: - Այ խելօք Դաւիթներ. մեմք ուրախացել եմք, որ Յովհ. Թումանեանը «լեգենդաներ», «հեքիաթներ» եւ «պօէմներ» է գրում եւ այն շատ յաջող, իսկ դրանք բողոքում են»:²⁶

Պոտուրեանի յօդուածի անուղղակի արձագանքներից է նաեւ Գ. Ենգիբարեանի՝ նոյն թուականին «Տարագ»ում տպագրուած յօդուածը, որտեղ ընդհանուր ակնարկով անդրադառնալով «Բագմավէպ» եւ «Գեղունի»²⁷ հանդէսներին՝ հեղինակը նկատում է, որ այնտեղ վերջին ժամանակներում տպագրուած յօդուածները զուրկ են «առաջնորդող գաղափարներից», շարադրուած են «վայրիվերոյ»: Այսպիսի կտրուկ գնահատականը, կարծում ենք, տեղին չէ: Ինչպէս տեսանք Պոտուրեանի օրինակով, այդ հանդէսների աշխատակիցներն ունէին որոշակի սկզբունքներ եւ իրենց քննադատական ելոյթներում ղեկավարւում էին դրանցով:

Տարիներ անց՝ 1910 Մայիսի 21-ին, Թումանեանին ուղղուած նամակում Մ. Պոտուրեանը խնդրում է «Գեղունի» հանդէսի՝ 25 «առաջնակարգ հայ գրողներու անտիպ գրուածքներում նուիրուած» թուի համար ուղարկել իր «ամենաընտիր գրուածքներից» եւ իր ճաշակով կազմել մնացած 24 հեղինակների ցուցակը, ապա աւելացնում. «Ժամանակին ես առիթը ունեցած եմ Ձեր բանաստեղծութեանց հատորին վրայ գրախօսական մ'ընելու. կը ցաւիմ, որ մի քանիներ միայն քանի մը դիտողութիւններս կարդալով համարեցան զիս մէկը անուցմէ, որոմք չեն գնահատած զՁեզ: Ամէն գործ, ամէն գրական աշխատութիւն, ամէն բանաստեղծ կրնան ենթակայ ըլլալ մանր դիտողութեանց. այսօր Հիւկոյէն սկսեալ մինչեւ Վարուժանը տկար էջեր չունի՞մ: Վերը յիշածներս չէին ուզած կարդալ այն տողերս, որ Ձեր բանաստեղծական մտածողութիւնը համահաւասար կը

26 Հումայ, 1904, Թիւ 3, 215:

27 Ամենայն հաւանականութեամբ նկատի ունի Լէոյի՝ 1903 Վեներտիկի «Գեղունի» հանդէսում տպագրուած «Խուսահայ գրականութիւնը սկզբից մինչեւ մեր օրերը» յօդուածը: Ի Թիւս այլոց գրախօսը անդրադառնում է նաեւ Թումանեանին՝ անուանելով նրան «լեքան երգիչ»:

դնելի Լամարդինի»:²⁸ Պոստուրեանն ակնյայտօրէն ուզում է մեղմել Թումանեանի լաւագոյն ժողովածուներից մէկի մասին տարիներ առաջ գրած իր յօդուածի հեգնական շեշտադրութիւնն ու բաւական չոր տպաւորութիւնը:

Թումանեանի՝ բանահիւսական հիմքով ստեղծուած գործերը, յատկապէս մանկական երկերը բազմիցս են արժանացել բարձր գնահատանքի: Տեղեկատուական բնոյթի հպանցիկ անդրադարձներ կան նաեւ «Բազմավէպ»ում: «Ստացուած գրքեր» բաժնում յաճախակի էին յիշուում «Հասկեր» մանկական ամսագիրն ու «Լուսաբեր» դասագիրքը՝ մշտական աշխատակցութեամբ Յովհ. Թումանեանի նշումով: «Բազմավէպի» 1905, թիւ 11-ում ընդհանուր գծերով արժեւորում է «Հասկերը», նրա դաստիարակչական դերը. «Հայ դաստիարակները պարտագնացութիւն մը կատարած կ'ըլլան՝ եթէ չփութան սոյն թերթը ներմուծել հայ դպրոցներու մէջ: Մանուկին համար՝ հարկաւոր է կրթական սնունդ և գուարճութիւն. երկուքն ալ պիտի գտնեն «Հասկեր»ու մէջ»:²⁹

«Մանկական գրադարան» մատենաշարի տպագրութիւնը նոյնպէս արժանանում է հանդէսի ուշադրութեանը: 1909, թիւ 3-ում տեղեկացում է. «Պ. Յ. Թումանեան կը շարունակէ մանուկներու համար կենդանիներու պատկերներով բացատրուած իրագիտական-գաւելչական-այլաբանական պատմութեան շարքը՝ որոնք պ. Գ. Երիցեանի գումագեղ մկարներով զարդարուած ըլլալով՝ ակնախտիդ են և հայ Մամուլին համար իրենց տեսակին մեջ եզակի կը գտնենք»:³⁰

Այսուամենայնիւ հանդէսը ոչ մի յօդուածով կամ գրախօսութեամբ չի արտայայտում իր գնահատողական վերաբերմունքը Թումանեանի մանկական երկերի հանդէպ: Միայն շատ հպանցիկ արձագանքում է տհաճ մի բանավէճի: 1909 Յուլիսին «Մշակ»-ում տպագրում է «Գրական մեծութիւնները քանագող» յօդուածը, որտեղ Ռ. Դրամբեանը բանագող է անուանում Թումանեանին՝ «Լուսաբերում» տպագրուած «Պոչատ աղուէսը», «Ծիտը», «Վէճը», «Աղուէսը-բաժանաբար» հէքիաթները համարելով «նոյնութեամբ գողացուած» Հայկունու գրքից եւ յայտարարելով, թէ «Հասկերն» ու «Լուսաբերը» դարձել են գրական այն չըջանակը, ուր բանագողերը՝ «հեղինակութիւն ու դիրք ձեռք բերելու տենչով տարուած գրա-

28 Յովհաննէս Թումանեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւն (1909-1914), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրտ., Երեւան 2016, 106-107:

29 Բազմավէպ, 1905, թիւ 11, 525:

30 Անդ, 1909, թիւ 3, 125:

գետները», փառքի են հասնում ու գումարներ վաստակում Ս. Հայկունու հաշուին: Բանավէճին ի միջի այլոց արձագանքում է Պոտուրեանը: «Բազմավեպում»՝ «Թուսահայ գրականութիւնը» խորագրի տակ³¹, անդրադառնալով ռուսահայ մամուլին, յընթացս յիշատակում է նաեւ Թումանեան-Դրամբեան հակամարտութիւնը: Արտաքնապէս պահպանելով չէզոք դիրք՝ քննադատն իր ասելիքը ձեւակերպում է այնպէս, որ ակնյայտ է դառնում նրա վերաբերմունքը կողմերից իւրաքանչիւրի նկատմամբ. «Թումանեանը իր պաշտոնները ունի՝ որոնք կրնան զինքը պաշտպանել իրենց սովորական ըրած արհամարհական ռնով, բայց Դրամբեանը յամենայն դէպս եթէ չկարենայ ալ պատասխանել՝ միշտ պիտի ցուցնէ մեզ այն պարտեզը՝ ուսկից պտուղներ առած է Թումանեան. այդ պարտեզը Ս. Հայկունիի «Ժողովրդական առակներ»ն են (հմմտ. Մշակ 187, 189 եւն, ուր քառ առ քառ քանագոյութիւնը դէմ առ դէմ կը դնէ ֆնմադատը)»:³² Պոտուրեանն անկասկած ծանօթ էր Թումանեանի «Ո՛չ գրական մեծութիւնները ֆնմադատ» եւ դրան յաջորդած պատասխան յօդուածներին: Տարօրինակ է, որ դրանից յետոյ էլ Դրամբեանի բերած օրինակները Թումանեանի գրադողութեան անհերքելի ապացոյց-

31 Այս վերնագրի ներքոյ Հ. Մ. Պոտուրեանը նոր ստացած գրքերի տեսութեան մէջ մատնանշում է նաեւ «աչքի գարնոյ» «Հայ գրողներ» գիրքը, որ կազմել էին Յովհ. Թումանեանը, Ղ. Աղայեանը, Ա. Ահարոնեանը եւ Վ. Փափագեանը: Ձեռնպահ մնալով գրքի վերաբերեալ որոշակի տեսակէտ արտայայտելուց՝ Պոտուրեանը, այնուամենայնիւ, արտայայտում է մի շատ կարեւոր միտք, որ որոշակի լոյս է սփռում հայութեան երկու հատուածների՝ միմեանց հոգեւոր արժէքները գնահատելու սկզբունքների վրայ: «Երբ Ռուսահայը տանկահայ գրագէտ մը պիտի ֆնմադատէ, եւ տանկահայ գրագէտը՝ գոռուսահայը, յայտ է թէ ֆնմադատութեան մէջ հակադրութիւններ անպատճառ պիտի նկատուին: Ասիկա ճաշակի խնդիր է: Ռուսահայը կրնան մեզի համար ըսել թէ տանկահայը զմեզ չեն հասկնար, եւ մենք փոխադարձաբար (Բազմավեպ, 1909, թիւ 10, 477)»: Պոտուրեանը նկատում է, որ իրենք աւելի շատ ընդունում եւ հասկանում են Ա. Ահարոնեանի ստեղծագործութիւնները, իսկ արեւելահայերն էլ, բացի Ահարոնեանից, չեն հասկանում Սիամանթոյ եւ Վարուժան: Այս տեսակէտը, որ սփիւռփում ժամանակ առ ժամանակ հնչում է նաեւ այսօր, հիմն արմատներ ունի: Բայց Պոտուրեանը մոռանում է, որ սկսած ԺԺ. դարի 80ական թուականներից՝ ինչպէս արեւմտահայ, այնպէս էլ արեւելահայ հատուածներում մտաւորականութեան լաւագոյն մասը արդէն յաղթահարել էր այդ թիրիմացութիւնը. յիշենք թէկու՞ Արփիարեանի «Անում մեզի համար», «Մենք ալ անոնց համար» շրջադարձային յօդուածները:

32 Բազմավեպ, 1909, թիւ 10, 479:

ներ է համարում: Աւելին, նկատի ունենալով բանաստեղծի պատասխան յօդուածների զայրացկոտ տոնը՝ բարեկրթութեան խորհուրդներ է տալիս նրան:

Թումանեանն այս առիթով գրում է «Հայր Պոտուրեանին» պատասխան յօդուածը:³³ Բանաստեղծը գրում է, որ «Բազմավեպի» յօդուածն³⁴ է իրեն ստիպում «վերադառնալու էդ տխուր խնդրին եւ մի անգամ էլ ցոյց տալու, թէ ինչ պատժով է պատժել երկինքը հայ գրողին ու հայ գրականութիւնը, որպէս մի սեւ ճակատագիր շարունակ տալով նրան դատաւորներ, որոնք իրար գերազանցում են գրական տգիտութիւնով, անմաշակութիւնով, բայց մանաւանդ չարութիւնով ու կեղծաւորութիւնով»:³⁵ Թումանեանը չի ժխտում, որ Դրամբեանի դէմ իր յօդուածը իսկապէս գրուած է զայրոյթով ու կոշտ, բայց յիշեցնում է նաեւ իրեն եւ իր շրջապատին ուղղած յիշոցները՝ «բանագող», «շանտաժիստ», «աւերիչ ժամտախտ», ինչպէս իրեն «անուանում է հայ ուսուցիչը հայոց առաջադիմական թերթում»³⁶ եւ յաւելում, որ ինքը այդ յիշոցներին այլ կերպ չէր կարող պատասխանել, մանաւանդ երբ իր բերած բազմաթիւ հակափաստարկները պարզապէս անտեսւում են ու մնում անպատասխան:

Թումանեանի ստեղծագործութեանը ամէնից ծաւալուն ականարկով անդրադարձել է Մխիթարեան միաբանութեան ականաւոր դէմքերից Հայր Սիմոն Երեմեանը. նրա «Ազգային դէմքեր. գրագետ հայեր» ուսումնասիրութեան ութերորդ պրակը ամբողջապէս նուիրուած է Թումանեանին:³⁷ Ուսումնասիրութեան առաջաբանում հեղինակը տեղեկացնում է, որ ինքը իբրեւ մեթոդական ուղեցոյց ընդունում է Ֆրանսիացի տեսաբան Ժիլ Լեմետրի քննա-

33 Այդ յօդուածը մնում է անաւարտ եւ բանաստեղծի կենդանութեան օրօք այնպէս էլ չի տպագրուում: Պահպանուած իմքնագիրն առաջին անգամ տպագրուում է շատ տարիներ անց՝ 1969ին «Թումանեան. ուսումնասիրութիւններ եւ հրապարակումներ»ի երկրորդ գրքում (345-347):

34 «Բազմավեպի» էջերում մեզ չյաջողուեց գտնել Պոտուրեանի այդ յօդուածը:

35 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Յ., *Երկերի լիակատար ժողովածու*, Դ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրտ., Երեւան 1994, 455:

36 Անդ, 457: «Առաջադիմական» հեգնական քննութիւնը վերաբերում է «Մշակ»ին, որի հետ այդ տարիներին Թումանեանի յարաբերութիւնները լարուած էին: Թերթում բանաստեղծին անուանարկող միտումնաւոր յօդուածներ յանախ էին տպագրուում:

37 «Բազմավեպի» 1914ի Մայիսեան համարում տպագրուած յօդուածն այդ պրակի համառոտուած տարբերակն է:

դատական սկզբունքը, այն է՝ ներկայացնել գրողի ստեղծագործութիւններին ստացած անձնական տպաւորութիւններն ու սեփական դիտարկումները միայն: Մեթոդական այս ելակէտից էլ նա դիտում եւ արժեւորում է թումանեանի ստեղծագործութիւնը:

Քնարական երգերում Երեմեանը իրաւացիօրէն բանաստեղծի ներշնչանքի հիմնական աղբիւրը համարում է բնութիւնը: Անգամ «Գութանի երգում» գեղջուկի՝ իր չարքաշ կեանքի դժգոհութիւնից աւելի կարեւորում է նրա գորովալից սէրը իրեն կերակրող մայր բնութեան, իր աշխատանքի ու վաստակի հանդէպ. «Եւ ահա՛ թախիծը կը մոռցուի իր յուսով արծարծուն «Գութանի երգ»ով: Աշխատամբը անոյշ օրհնութիւն մըն է գութանը վարդով մշակին համար»:³⁸

Վերապատմելով քնարական երգերի բովանդակութիւնը՝ ուսումնասիրողը բնութիւնը դիտում է նաեւ որպէս սփոփիչ միջավայր բանաստեղծի հոգու մշտական թախիծը փարատելու համար: Բայց կարծես հակուած է թումանեանական թախիծը դիտելու որպէս յուսահատութեան նշան, երբ յոյսը երազում է անհաս ապագաների մէջ, ինչպէս մեկնաբանում է յայտնի «Հին օրհնութիւնը». «Կովկասի մանուկը իրեն պապերուն օրհնութեան արժանի կ'ըլլայ, «Ապրէ՛ք, երեխէք, բայց մեզ պէս չապրէք»... Ամէն շրջան իր ժամանակէն դժգոհ է. այդ յաւիտեանական յուսահատ հոգեբանութիւն մըն է, յայսերու ժպիտը միշտ ապագային մէջ կ'երագուի»:³⁹

Թախիծը թումանեանի քնարական քերթուածների մէջ Երեմեանը դիտում է տարբեր տեսանկիւններից եւ տարբեր դրսեւորումներով:

Եթէ վերեւում դիտարկուած դէպքերում ուսումնասիրողը չէր փորձում խորանալ թումանեանական թախծի կենսական աւելուքների մէջ, ապա «Մեր նախորդներին» քերթուածում որոշակիօրէն մատնացոյց է անում բանաստեղծի հոգին տանջող թախծի իրական պատճառը: Երբ դեռ կար հայրենիքը, «թէւ գերի», նախորդները ապրում էին «հայի փրկութեան ոսկի երազներով», երգում էին «լիքը հրճուամբով գալոց օրերի»: Յետոյ փլուզւում են այդ յոյսերը:

Ուսումնասիրողը բերում է այդ նոր կացութիւնը ներկայացնող թումանեանական քառատողը.

38 Բազմավէպ, 1914, թիւ 5, 233:

39 Անդ:

«Ա՛խ, նա յօշոտունեց մեր աչքի առջեւ
 Եւ մեր ըզգայուն սըրտերն իրեն հետ,
 Ոսկի երազներ, միրաժի նման,
 Մեր անապատում չըբացան անհետ»:⁴⁰

*Հետեւում է բացատրութիւնը. «Բնական էր նոր բերթողներու ջլատումը, զի կը տեսնէին որ ամբողջ հայրենիքը կը նահատակուէր ու քրիստոնեայ տէրութիւնները պատնառ կ'ըլլային քրիստոնեայ ցեղի մը ջնջուելուն. ոսկիի կուռքը հզօրապէս նոր բուրմերու երկրպագութեան կ'արժանանար...»:*⁴¹

*Բայց ահա բանաստեղծի անձնական ապրումները գեղակերտող երգերում թախիծը գեղեցիկ է, վկայում է հեղինակի հոգեկան ապրումների նրբութեան ու հարստութեան մասին: Իբրեւ օրինակ Երեմեանը բերում է «Ժպտուն աչքեր» եւ «Եթէ մի օր...» բանաստեղծութիւնները: Այս վերջինի մասին, համեմատելով իտալերէն բնագիրը եւ Թումանեանի բանաստեղծութիւնը, գրում է, որ ներշնչուած է իտալացի բանաստեղծ Լորէնցո Սթեֆթի մի երկքառատող բանաստեղծութիւնից:*⁴²

Թումանեանի՝ բանահիւսական հիմքով ստեղծագործութիւնների մասին խօսելիս նկատելի է, որ Երեմեանը առհասարակ մեծ նշանակութիւն է տալիս ժողովրդական բանահիւսութեան ազգային գանձերի հաւաքմանը, պահպանմանն ու դրանց գրական մշակմանը, բայց գործի դրուածքը մեզանում համարում է անբաւարար. «Հին ու նոր գրոյցները ցեղի մի իմֆնարուիս ֆնարերգութիւնը կը համարիմ. մեմք ալ մեր բնաշխարհի մէջ ունիմք շատ առասպելներ համառօտ կամ երկար պատմութիւններով, դժբախտաբար, մեծ կարեւորութիւն տրուած չէ զանոմ գրական ձեւով վերակենդանացնելու»:⁴³ Այս տեսակէտից գնահատելի է համարում բանահիւսա-

40 Անդ, 234: „„

41 Անդ:

42 Այս բանաստեղծութիւնը առաջին անգամ ընդարձակ տարբերակով տպագրուել է «Նմանութիւն» վերնագրով (*Դաշնակներ*, 1896, 39-40): Այնուհետեւ կրճատուած տարբերակով՝ առանց վերնագրի: «Բանաստեղծութիւններ» (Բաբու, 1908) ժողովածուի իր օրինակում բանաստեղծը ձեռագրով աւելացրել է «Նմանութիւն» վերնագիրը: Այդ վերնագրով էլ տպագրուել է «Երկերի լիակատար ժողովածուի» ակադեմիական հրատարակութեան առաջին հատորում (Երեւան, 1988): Յայտնի է, թէ Թումանեանը ինչ քարգմանութեամբ է ծանօթ եղել իտալացի բանաստեղծի երգին:

43 *Բազմավէպ*, 1914, քիւ 5, 235:

կան նիւթի թումանեանական մշակումները: Բայց այդ մշակումները իբրեւ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն արժէքաւորելիս բաւական զուսպ է:

Այսպէս, օրինակ՝ «Լուսաւորչի կանթեղը» պարերգի մասին գրում է. «Ապարան քառի ստուգաքանութեան (Անպարան) քերթուածը «Լուսաւորչի կանթեղ» անելի հետաքրքրական կարելի էր ընել, զի նիւթը ինքնին ըստ աւանդութեան շատ գեղեցիկ է, սակայն բանաստեղծը չէ կրցած գրական գեղեցիկ ձեւ մը տալ անոր»:⁴⁴ Մինչդեռ թումանեանը գեղազէտի սրատես հայեացքով կարողացել է բացայայտել առասպելի խորքային իմաստը, որ խտացուած է պարերգի վերջին երկու քառատողերում՝ միայն անսասան հաւատի լոյսով կարելի է տեսնել Արագածի կատարին անպարան կախուած մշտավառ կանթեղը, որի մէջ իւղի տեղ այրուում են «սուրբի մաքուր արցունքները»:

Այնուամենայնիւ թումանեանի պարերգերի մասին ուսումնասիրողի ամփոփիչ խօսքը անկեղծ զնահատանքի տարողունակ լիցքեր է պարունակում. «Քերթողը այս առասպելապատում բանաստեղծութեանց մէջ կը դնէ իր փափուկ հոգիէն ամէնէն անուշ աւիւնը, ներշնչուած է տեղական աւանդութեանց գեղեցկութիւններով»:⁴⁵

Անձնական տպաւորութիւնների նոյն ձեւաչափն է գործում նաեւ ուսումնասիրողի՝ քերթուածների մասին դիտողութիւններում: «Անուշ»ի մասին գրում է. «Փափուկ քնարերգութիւն մըն է իր «Անուշ» բանաստեղծական երկար գրուածքը: Նիւթը գեղեցիկ է, մերթ ընդ մերթ բանաստեղծը խանդոտ ոգեւորութեամբ կ'երգէ երկու սիրահարեալներու տրտմագին թախիծը, բայց ամբողջական համգոյցը թույլ է, ընդհատուած է աշուղային քաղցրութիւնը»:⁴⁶

Այս դիտողութեան մէջ տարակոյս յարուցող մի քանի հարցականներ կան: Նախ ինչո՞ւ ուսումնասիրողը ո'չ «Անուշ»ը, ո'չ էլ թումանեանի միւս քերթուածները չի կոչում իրենց տեսակի անունով, առհասարակ քերթուածը իբրեւ ինքնուրոյն սեռ չի՞ ընդունում, թէ՞ նրա կարծիքով թումանեանի այդ գործերը չեն բաւարարում սեռին ներկայացուող ինչ-ինչ պահանջներ: Այնուհետեւ՝ ի՞նչ նկատի ունի ուսումնասիրողը, երբ երկի «ընդհանուր հանգոյցը» թոյլ է համարում, ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս է այդ թուրու-

44 Անդ:

45 Անդ:

46 Անդ:

Թիւնը ընդհատում «աշուղային ֆաղցրութիւնը», եւ վերջապէս ի՞նչ է ուզում ասել ուսումնասիրողը վերջին արտայայտութեամբ: Այս հարցերի պատասխանը միայն ենթադրաբար կարելի է կռահել, քանի որ ուսումնասիրողն ինքը որեւէ կերպ չի փորձում հիմնաւորել իր դիտողութիւնները:

Աւելի որոշակի են Երեմեանի դիտարկումները «Դէպի անհունը» քերթուածի վերաբերեալ, որ ուսումնասիրողն անուանում է «երկար բանաստեղծութիւն», «ուր իմաստասիրական լուրջ եւ առողջ խոհական մտքերը սիրուն զարդեր են փերթուածին ամբողջութեան, ըստ փերթողին՝ իրականութիւն եւ անբացափ համահասարակ պատրանքներ են, ամենայն ինչ անհունին մէջ կը փռչանայ կ'ոչնչանայ: Ամենայն ինչ երազներու հովտին մէջ կը սուզուի, անմահութիւն չկայ այս իրական աշխարհիս վրայ...»: ⁴⁷ Այս տպաւորութիւնները բաւական մօտ են քերթուածի մասին այսօրուայ պատկերացումներին:

«Սասունցի Դաւիթ»ի մասին խօսելիս Երեմեանը դարձեալ հարազատ է մնում գրական երկը ներկայացնելու իր սկզբունքին. քերթուածից ստացած անձնական տպաւորութեան անկաշկանդ անմիջականութեամբ քննադատը ընթերցողին պատմում է Թումանեանի ստեղծագործութեան դիպաշարը: Այս դէպքում եւս ուսումնասիրողը որեւէ կերպ չի արտայայտում իր վերլուծական-գնահատողական վերաբերմունքը ժողովրդական դիւցազներգութեան թումանեանական մշակման մասին:

Ամէն ինչից երեւում է, որ ուսումնասիրողի նպատակն է մի քանի բնորոշ գծերով հանդէսի ընթերցողներին ընդհանուր գաղափար տալ այդ տարիներին արդէն հանրաճանաչ ռուսահայ բանաստեղծի մասին: Դա երեւում է նաեւ յօդուածի եզրափակիչ տողերից. «Բանաստեղծ Թումանեանց, - հոս արտասպում փերթուական մոյշներն ալ արդէն ցոյց կու տան - ունի անոյշ ոն մը, կը մանի զմայլելի՝ դաշմակի մուգաքաղութեան, միայն թէ երբեմն կը զգաս որ դաշմակին լարերը աւելի խնամքով լարուելու եւ ներդաշնակութիւնը գտնալու պէտք ունին»: ⁴⁸

Նախորդ՝ 1914ի 3-4 (մարտ-ապրիլ) միացեալ համարում Երեմեանը ընթերցողի դատին էր յանձնել «Դրական պատմութիւն. ուրուագիծ 1850-1910» նիւթը, որտեղ համառօտակի անդրադառ-

47 Անդ:

48 Անդ, 236:

նուժ է այդ տարիների ռուսահայ եւ թուրքահայ գրականութեան ականաւոր դէմքերին, այդ թւում եւ Յովհ. Թումանեանին. «Նա-
հապետական անոյշ եւ գրաւիչ ոճ մ'ունի. աւելի գեղարուեստական,
աւելի կատարելագործուած: Իր լիակատար քնարերգութիւնները
հրատարակուած են 1903 եւ 1908-ին: Փափուկ անկեղծութիւն մը,
զմայլելի քաղցրութիւն մը հագած է իր քնարին հոգին»:⁴⁹ Այս փոք-
րիկ բնութագիրը եւս վկայում է, որ Ս. Երեմեանի ըստ պատշաճի
համակրական ու գնահատող վերաբերմունքը դէպի Թումանեան
ստեղծագործողը ոչ թէ անցողիկ տպաւորութիւն էր, այլ հաստա-
տուն համոզմունք:

«Բազմավէպի» 1918, 1-12 (յոնուար-դեկտեմբեր) միացեալ
համարում տպագրուած է «Поэзия Армении» (Մոսկուա, 1916) ժո-
ղովածուի համար իբրեւ առաջաբան ռուս բանաստեղծ եւ քննա-
դատ Վալերի Բրիւսովի «Հայ քանաստեղծութիւնը եւ իր նշանու-
նը դարերու ընթացքի մէջ» ծաւալուն յօդուածը, որտեղ հեղինակը,
Թումանեանին համարելով «Նահապետ նոր քանաստեղծութեան»,
նրա մասին գրում է. «Թումանեանի քանաստեղծութիւնը (օր. իր Ա-
նուշը) կարդացող օտարագրի ժողովուրդն աւելի շատ ծանօթութիւն
կ'ունենայ ժամանակակից Հայաստանի եւ անոր կեանքին վրայ, քան
թէ մասնագետի հաստահատոր ուսումնասիրութիւններու ընթերցո-
ղը... Թումանեանի ամբողջ քանաստեղծութեան մէջ՝ հին եւ նոր՝ Հա-
յաստան ինքնին կայ, վերակենդանացած եւ դրոշմած մեծ վարպետի
կողմէ ոտանաւորներու մէջ»:⁵⁰ Սա մխիթարեան հանդէսի էջերում
երբեւէ հնչած ամենաբարձր գնահատականն է Թումանեանի մա-
սին:

«Բազմավէպի» էջերում բանաստեղծի կենդանութեան օրօք
այլեւս չենք հանդիպում նրան վերաբերող որեւէ յօդուած կամ
ակնարկ, անգամ բանաստեղծի ծննդեան 50ամեակի առիթով, որ
1919ին լայնօրէն նշուած էր ռուսահայ մտաւորական շրջաններում:

Այդ լուրթիւնը եւ առհասարակ Թումանեանին նուիրուած
նիւթերի սակաւութիւնը «Բազմավէպի» էջերում, ինչպէս արդէն
նկատել ենք մեր հաղորդման սկզբում, հարկաւ, պէտք է բացատ-
րել ոչ թէ բանաստեղծի անձի կամ ստեղծագործութեան նկատ-
մամբ ոչ բարեացակամ վերաբերմունքով, այլ Մխիթարեաններին
բնորոշ գործելակերպով: Նրանց ուսումնասիրութեան եւ գործու-
նէութեան դաշտը, ինչպէս նկատում է նաեւ Հայ գրականագիտու-

49 Բազմավէպ, 1914, թիւ 3-4, 100:

50 Բազմավէպ, 1918, թիւ 1-12, 140-141:

թեան պատմութեան մերօրեայ ուսումնասիրող Ժ. Քալանթարեանը, առաւելաբար եղաւ եւ մնաց բանասիրութիւնը, հին շրջանի գրականութիւնը. «Նոր գրականութեան զարգացման անբաւարար վիճակը, եղածի նկատմամբ էլ գոյութիւն ունեցող թերահաւատութիւնն ու քամահրանքը (յատկապէս աշխարհաբար գրականութեան նկատմամբ) գրական մշակների հետաքրքրութիւնն ուղղում է դէպի հին, վաւերական արժէք ունեցող դասական գրականութեանը»:⁵¹ Սրան պէտք է յաւելել նաեւ ոչ բաւարար տեղեակութիւնը արեւելահայ գրական-մշակութային կեանքի անցուղարձերին:

Այս ամէնով հանդերձ՝ «Բազմավեպի» անդրադարձները ռուսահայ գրականութեանը, մասնաւորապէս թումանեանի ստեղծագործութիւններին, այսօր, երբ օրախնդիր է անցեալի մշակութային արժէքների վերաիմաստաւորման ու վերագնահատման անհրաժեշտութիւնը, ձեռք են բերում կարեւոր գրապատմական նշանակութիւն, եւ մշակոյթի պատմաբանները չեն կարող չըջանցել դրանք:

ԵՒԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

///

51 ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ, Ժ., Հայ գրականագիտութեան պատմութիւն, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան 1986, 153:

Summary

ATTEMPTS TO ASSESS TOUMANIAN'S WORKS IN THE
PAGES OF THE JOURNAL *BAZMA VEP* (1890-1923)

E. J. MNATSAKANYAN

It is known that the framework of the literary and philological interests of the Mekhitarians relates mostly to the ancient and medieval periods. But since the beginning of the 19th century an interest towards the modern era becomes noticeable. This is a serious theme of research in light of literary developments as it is interesting to reveal how psychologically diverse literary circles understood and appreciated those developments. The aim of this paper is to investigate the reactions to Toumanian's works in the pages of *Bazmavep* from the aforementioned perspective.

During 1890-1923, *Bazmavep* included only a few, not very substantial articles on Toumanian (M. Poturian, S. Eremian, G. Balasanian, etc.). It would certainly be too simplistic to conclude that this fact proves that the journal gave less attention or importance to Toumanian's works or underestimated him. As the analysis of the materials show, this was a question of principles. Neither in theory, nor in practice could Toumanian's works be included in the frameworks of the widely-accepted criteria of the Mekhitarian journals suggested by the Armenian poetry of the time, especially at the turn of the century. However, it should be noted that opinions which hold today and which accurately highlighted the peculiarities of Toumanian's works sometimes appeared in the printed texts.